

Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî'nin Umut Anlayışı

Mehmet TÖZLUYURT | orcid.org/0000-0003-4422-9010 | mehmet.tozluhurt@bozok.edu.tr

Doç. Dr., Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Kelam ve İslam
Mezhepleri Anabilim Dalı, Yozgat, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/04qvd239>

Öz

Kişinin verdiği sözü yerine getirmesinde sorumluluk baş rol oynar. Sorumluluk sabır ve umutla devam ettirildiğinde ancak yerine getirilmiş olur. Sabır, umudun destekçisi ve güvencesidir. İnsan bireysel olduğu kadar sosyal yönü de olan bir varlıktır. Kişiyi inşa etmede bir diğer önemli husus ise umut etmektir. İnsanın bir Yaratıcı'nın var olduğuna inandığı anlardan biri umutsuzluk halidir. Kişi umutsuzluk anında bilinçlenmekte ve Yaratıcı'yı keşfedebilmektedir. Allah, çoğu ayette insanların kendisine umut bağlamalarını haber etmektedir. Zemahşerî son dönemlerde rasyonalist görüşleriyle yeniden ön plana çıkmaya başlayan bir alimdir. Bu açıdan onun umut anlayışının ortaya konması da önem arz etmektedir. Zira o, ayetlerdeki tasvir, temsil ve mecazlarla ilgili tutarlı ve aklın ilkeleriyle uyumlu görüşlere sahiptir. Zemahşerî umut kavramının karşılığı olarak daha çok recâ kelimesini tercih etmiştir. O, bu kavrama Allah'tan mağfiret dilemek ve beklenti anlamını vermiştir. O, umutlu olma halinin yok olması durumunda inancın varlığını sürdürmesini mümkün görmez. Allah, Kur'an'da müminlerin velisi olduğunu bildirerek insanların ümitsizliğe kapılmalarına gerek olmadığını bildirir. Umutlu olanları üç sınıfta değerlendiren Zemahşerî, birincisinin iyilik yaparken samimi davrananlar; ikincisinin günah sonrasında tövbe edenler ve üçüncüsünün günah sonrasında tövbe etmemekle birlikte affedileceklerini umanlar olduğunu zikreder. Ona göre üçüncü tür umut sadece boş temenniden ibarettir. İnsan için hayati öneme sahip olan umut, bazen içinde olumsuz etkiyi de barındırır. Bireyi yanlış yollara sevk edecek hususlar gücünü umuttan alır. Bu tarz umut, Zemahşerî tarafından aldatıcı olarak nitelendirilmektedir. Aldatıcı umuda kapılan inkârcılar, Allah ile karşılaşma beklentisi içerisinde olmadıkları gibi O'nun karşısına kötü şeylerle çıkmaktan da korkmazlar. Bu kişiler, değişme deneyimi yaşamadıkları halde inananların dinlerinden dönmek suretiyle değişebileceklerini umanlardır. O, büyük günah işleyip ardından tövbe etmeyenlerin de inkârcılar gibi aldatıcı umuda kapıldıklarını belirtir. Bu çalışmada Zemahşerî'nin mümin, büyük günah işleyen ve inkârcı kimselerin

umutları hakkındaki görüşleri ele alınacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kelâm, Zemahşerî, Mümin, Kâfir, Umut, Umutsuzluk.

Atıf Bilgisi

Tözlüyurt, Mehmet. "Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî'nin Umut Anlayışı". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 10/2 (Temmuz 2024), 424-450. DOI: 10.69576/ihya.1445087

Geliş Tarihi	29.02.2024
Kabul Tarihi	02.05.2024
Yayın Tarihi	25.07.2024
Değerlendirme	İki Dış Hakem / Çift Taraflı Körleme
Etik Beyan	Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.
Etik Bildirim	ihyajournal@gmail.com
Çıkar Çatışması	Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.
Finansman	Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.
Telif Hakkı & Lisans	Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.

'Umar b. Muhammed al-Zamakhsharī's Understanding of Hope

Mehmet TÖZLÜYURT | orcid.org/0000-0003-4422-9010 | mehmet.tozluyurt@bozok.edu.tr

Assoc. Prof., Yozgat Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri, Kelam ve İslam
Mezhepleri Anabilim Dalı, Yozgat, Türkiye

ROR ID: <https://ror.org/04qvdf239>

Abstract

Responsibility plays a leading role in fulfilling one's promise. Responsibility can only be fulfilled when it is continued with patience and hope. Patience is the supporter and assurance of hope. Human is a being that has a social aspect as well as an individual one. Another important aspect in building a person is hope. One of the moments when a person believes that there is a Creator is in a state of despair. A person becomes conscious at a time of despair and can discover the Creator. In many verses, God tells people to place their hope in Him. Zamakhshari is a scholar who has recently come to the fore again with his rationalist views. In this respect, it is also important to reveal his understanding of hope. Because he has consistent views regarding the descriptions, representations and metaphors in the verses and are compatible with the principles of reason. Zamakhshari preferred the word *raca* as the equivalent of the concept of hope. He gave this concept the meaning of asking for forgiveness from Allah and expecting it. He does not see it possible for belief to survive if the state of hope disappears. In the Quran, Allah states that Allah is the guardian of believers and that there is no need for people to despair. Zamakhshari evaluates the hopeful people in three classes and states that the first one is those who act sincerely while doing good deeds; He mentions that the second one is those who repent after the sin and the third one is those who do not repent after the sin but hope that they will be forgiven. According to him, the third kind of hope is just empty wishful thinking. Hope, which is of vital importance for humans, sometimes also has negative effects. Issues that will lead the individual to wrong paths derive their power from hope. This kind of hope is described as deceptive by Zamakhshari. Unbelievers who are caught up in deceptive hopes do not expect to encounter Allah, nor are they afraid of confronting Him with bad things. These people are those who hope that believers can change by turning away from their religion, even though they have not experienced change. He states that those who commit great sins and do not repent afterwards are caught up in deceptive hopes, just like unbelievers. In this study, Zamakhshari's views on the hopes of believers,

those who commit great sins and those who are unbelievers will be discussed.

Keywords

Kalam, Zamakhshari, Believer, Unbeliever, Hope, Despair.

Citation

Tözluyurt, Mehmet. "Umar b. Muhammed al-Zamakhshari's Understanding Of Hope". *İhya International Journal of Islamic Studies* 10/2 (July 2024), 424-450. DOI: 10.69576/ihya.1445087

Date of Submission	29.02.2024
Date of Acceptance	02.05.2024
Date of Publication	25.07.2024
Peer-Review	Double anonymized - Two External
Ethical Statement	It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Plagiarism Checks	Yes - Turnitin
Conflicts of Interest	The author(s) has no conflict of interest to declare.
Complaints	ihyajournal@gmail.com
Grant Support	The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Copyright & License	Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0 .

Extended Abstract

He will be successful in life when he acts in accordance with his human nature, which consists of soul and body, and keeps his relationship with God in balance. The most important factor in a person's achievement of the mentioned success is the hope that enables him to discover Allah and connect to Him. Because when loyalty to Almighty Allah comes together with trust, hope will reveal itself. Violating the contract will be a denial of both Almighty Allah and one's self. The main purpose of sending humans to the world is to serve God in religious and moral terms. However, this purpose is neglected by many people. A person who loses his purpose cuts off his connection with himself and life and weakens his religious values. The hope that future generations will be morally and religiously good is replaced by despair. The most important way to avoid contracting the disease of despair is to trust in what is hoped for and to be sure of the existence of the unseen. In the Quran, believers' hope for salvation or encounter with God is mentioned in the context of their relationship with God. The most important words that contain the meaning of hope are *reca*, *tama'* and *emel*. The main words expressing despair are *yes*, *kunût* and *iblâs*. According to Zamakhsharî, the only being that comes to mind and whose help is hoped for in the most hopeless moment is Allah. Because God is a being with the power to provide people with hope for salvation and protect them from disappointment. God sent messengers to instill hope in people. While the messengers had hope that their people would believe, they also remained patient with their behavior. Because hoping means being patient, and the state of hope can only be preserved through patience. Zamakhsharî states that those who hope to be welcomed by their God should do good deeds. Zamakhsharî states that the other condition of being hopeful is to serve Allah properly. According to Zamakhsharî, the first reason that drives believers to despair is the delay in Allah's expected help against the infidels. The second is that they are in the minority and their enemies are numerous and powerful. The third is what happened to those who lived on earth before because of their denial, even though they were stronger than them. It is possible to evaluate the hopeful ones in three categories. First, they are those who are sincere in doing good. They do their deeds only for the sake of Allah and expect reward only from Him. However, they become afraid because of the possibility that their deeds will not be accepted. The second are those who sin and then repent. While they hope that Allah will accept their repentance and be forgiven, they are also afraid of the possibility of not being forgiven. It can be said that the two types of hope mentioned are acceptable. The third is those who have fallen into sin and do not repent. However, these people still hope that they will be forgiven. It can be said that this group of people are the lazy type of people who make wishes even though they do not take any action. The basic characteristics of hopeless people are as follows. The first is to abandon themselves to necessity. The second is not having the courage to take a step towards achieving any of them, even though they are surrounded by possibilities. In this context, according to Zamakhsharî, the unbeliever

becomes arrogant towards other people because of the blessings that Allah has given him. This spoiledness and arrogance prevents him from being grateful. It would be too optimistic to have hope that people steeped in evil will believe. Zamakhshari states that giving advice to such people should be stopped. Only seeing the end they were warned about can deter them from these bad behaviors. For this reason, Allah Almighty ordered the Prophet to leave them alone. He told them not to order them to do things that would make them regret it in the future. In conclusion, Zamakhshari states that hope has a feature that distinguishes humans from other beings. According to him, the components of hope include consciousness, free will and choice. An individual who uses the above-mentioned characteristics appropriately has to contribute to the hope of the people around him. Temporary hope and hope that affects existence are different from each other. According to Zamakhshari, it is this temporary hope that disappoints the unbeliever. Real hope is the one that involves taking risks. A believer who is aware of the meaning of this type of hope is sure that his hopes will not be in vain after making a choice among the possibilities presented to him.

Giriş

İnsanın dünyaya gönderilmesinin temel amacı, dinî ve ahlakî açıdan Allah'ın kendisine verdiği nitelikleri gerçekleştirerek varlık/kulluk nedenini yerine getirmektir. Ancak kulluk amacı çoğu kez ihmal edilmekte, amaçsızlık içerisinde yaşamla bağıni kaybetmekte ve dine ait değerler zaafa uğramakta; gelecek kuşakların ahlaken ve dinen dahi iyi olacaklarına dair umut, yerini umutsuzluğa bırakmaktadır.¹ Umutsuzluğa kapılmadaki bir diğer önemli etken kişinin kendi benliğiyle doğru ilişki kuramamasıdır. Bu tür umutsuzluktan kurtulmanın yolu, Tanrı ile doğru ilişki kurmak yani iman sıçramasıdır.²

Umutsuzluk girdabına yakalanmaktan kurtulmanın en önemli yöntemi umut edilen yüce ve kutsal bir varlığa inanmak, sığınmak, güvenmek ve görünmeyen varlığından emin olmaktır.³ Zira umut duygusu yüce bir varlıkla iletişim kurma halini içerisinde barındırır.⁴ Umud pasif bekleyiş olmadığı gibi henüz gerçekleşmemiş olana karşı hazırlıklı olmak, bununla birlikte vuku bulacak olanın gerçekleşmemesi halinde umutsuzluğa düşmemektir. Ayrıca umut; akılcılık, canlılık, duyarlılık bilinci kazandırmak yönünde gerçekleştirilmek istenen tüm toplumsal değişimlerin etkin ve belirleyici ögesidir.⁵ Umud, bireylerin varoluşuna katkı sağlamanın yanında bunu toplumsal faydaya dönüştürebilme özelliğine de sahiptir. Umudun bir diğer yönü kurtuluşa vesile olması, Allah ile ahirette karşılaşma fikrini desteklemesidir.⁶ Ahiretteki umud, bireyin bilgisi dışında olup ancak Allah'ın sözü ile bilindiği için güvenle ilerlenen geleceğe dönüktür.⁷

Kur'an'da diğer alemde Allah ile bir araya gelme umudundan bahsedilmiş, inkârcıların ahiret yaşamına dair hissettikleri korku ve umutsuzluklarına vurgu yapılmıştır. Bunun yanında Allah'ın merhametinden umud kesilmemesi gerektiğinin altı net bir şekilde çizilmiştir. Zira Allah'a ulaşmak kendini gerçekleştirmeyi ve bağlanmayı gerektirmektedir. Bunu başarabilmenin yolu bilinçli kalabilmek, sorumlu olduğunu unutmamak ve cesaretle hareket etmektir. Allah'ın farkında olmak, O'nunla iletişime geçmeyi ve bunun sürekliliğini sağlamayı gerektirmektedir.

Çalışmada, umud ve umutsuzluk kavramlarına değinilecek ardından Zemahşerî'nin mümin ile inkârcının normal ya da sıkıntılı zamanlarda umutlarının nasıllığına dair

¹ Erich Fromm, *Umud Devrimi*, çev. Şemsa Teğin (İstanbul: Payel Yayınları, 1995), 24.

² "Sıçrama" risk içermekte olup kaçınılması zor bir durumdur. Umutsuzluğa karşı sergilenen risk ise insanın özgür olduğunun göstergesidir. Soren Kierkegaard, *Felsefe Parçaları Ya da Bir Parça Felsefe*, çev. Doğan Şahiner (İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013), 39.

³ Fatiha 1/5; el-En'âm 6/14; el-Enbiyâ 21/112; Fâtır 35/15. *Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma*, 2014, "İbrânilere Mektup 11/1.

⁴ el-Bakara 2/186; el-Kâf 50/16.

⁵ Erich Fromm, *Umud Devrimi*, 20-23.

⁶ Âl-i İmrân 3/30; Ankebût 29/5.

⁷ Eugenio Borgna, *Bekleyiş ve Umud*, çev. Meryem Mine Çilingiroğlu (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015), 100, 117; Furat Akdemir, "Âhiret Kelimesinin Kavramsal Analizi, Kur'an'da Âhiret Hayatı ve Âhirete İman", *Düzce İlahiyat Dergisi*, 7/2 (Aralık 2023), 217-249.

açıklamalarına temas edilecektir. Onun, umudun anlamını kaybettiği zaman dilimine yönelik izahlarına yer verdikten sonra genel bir değerlendirmede bulunulacaktır.

1. Umut ve Umutsuzluk Kavramları

Kur'an'da umut ve umutsuzluğu ifade eden kavramlar⁸ çok olmakla birlikte bunlardan en yaygın olarak kullanılanlara temas etmekle yetineceğiz.

1.1. Umut İfade Eden Kavramlar

Umut anlamına gelen kavramlardan en önemlisi *recâ* رجاء'dır. Kelime, "kalbin sevdiğinin gelecekte meydana gelmesine olanak tanıyan şey"⁹, "ummak, yalvarmak, rica etmek, temennide bulunmak"¹⁰, "bir işareten hareketle iyi, hoş giden bir şeyin olacağını beklemek"¹¹ gibi anlamlara gelmektedir. Umut kavramı ayrıca "bir şeyi elde etme beklentisi veya bir söze güvenmek"¹² manasına gelmektedir. Umut, Allah'ın rahmetinden hissedar olmak için insan kalbinin büyük bir özlem taşımasını; güzel/faydalı işler yolunda tüketilen bir ömür karşılığında Allah'ın bahşedeceği nimetlerin arzulanması anlamlarını da içermektedir.¹³

Kur'an'da inananların Allah ile ilişkileri bağlamında kurtuluş veya Allah'la karşılaşma umudundan söz edilmektedir.¹⁴ Allah'la nihai karşılaşma umudundan yoksun olanlara göre ise hesaplaşma veya diriliş için herhangi bir zaman yoktur.¹⁵ Ahiret gününe inanmaya ilişkin yapılan çağrı, gelmesinde şüphe olmayan gün hakkında taşınması gereken umuda dikkat çekmektedir.¹⁶ Çünkü ahiret gününün geleceğine dair umut bireyin ahlakî kimliğini belirlemektedir. Bu bağlamda Kur'an'daki kullanımları dikkate alındığında umudun inanç ve ahlakî düzeni şekillendirdiği ifade edilebilir. Bu yönüyle umut, elçilerin hayatında da önemli bir yer tutar.¹⁷ Zira elçiler, umudun hayatın her anında etkin olması noktasında birer örneklerdir.¹⁸

Günah işlemekte ısrar edip arada bir umut edenin rica veya ümidinin makbul olmayacağı Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) tarafından dile getirilmiştir. O, kendisine "Bir adam

⁸ Felah, ferah, tevakkü', intizâr, tereccî, sekîne, yüsr, temennî umut anlamı olan kavramlar iken; havf, huşû, haşyet, heybet, ru'b, rahbet, işfak, vecl, veces, vikâye, ğamm, kerb, hüzn, usr, hazr vb. kavramlar ise umutsuzluk anlamı içermektedir. Bk. Muhammed Fuad Abdülbâkî, *El-Mu'cemü'l-müfehres li el-fâzî'l-Kur'ân'il-Kerîm* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990).

⁹ Seyyid Şerîf Cürcânî, *Kitâbü't-Ta'rîfât* (Beirut: Mektebetü Lübnan, 1985), 114.

¹⁰ Ebü'l-Fazl Cemâlüddîn İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab* (Beirut: Dâr Sâder-Dâr, 1956), 1604.

¹¹ Râğıb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi ğarîbi'l-Kur'ân* (Beirut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 253.

¹² Ebü'l-Huseyn Ahmed b. Zekerîyyâ b. Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luĝa*, thk. Abdusselâm Muhammed Hârun (Beirut: Dâru'l-Fikr, 1979), 2/494.

¹³ el-Kehf 18/110.

¹⁴ Yûnus 10/7.

¹⁵ el-Furkân 25/40; en-Nebe 78/27.

¹⁶ el-Ankebût 29/36.

¹⁷ el-Mümtehine 60/6.

¹⁸ Bk. el-Ahzâb 33/21. Ayrıca bk. Muhammed Abduh, *Risâletü't-tevhîd* (Kahire: Mevsûatü Tûrâsi'l-İnsâniyye, 1969), 72-74.

devamlı olarak günah işliyor; ama recâ da ediyor?” diye sorulduğunda “bu kuruntu olup recâ değildir; recâ Allah’ın şu kelâmıdır” deyip Zümer 9. ayeti okumuştur.¹⁹ İlk dönem müfessirlerinden olan Mukâtil b Süleymân’a (ö. 150/767) göre, rica kavramı, iki şekilde yorumlanabilir.²⁰ Bunların birincisi tama‘/imrenme,²¹ ikincisi haşyet/korku anlamındadır.²² Ebû Hâmid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî (ö. 505/1111) ise kelimeyi arzu edilen bir şeyin gerçekleşmesini beklerken kalbi dolduran rahatlık duygusu olarak tanımlar. Ona göre insanın hoşuna giden bir şey öngörüldüğünde, kalbi rahatlatan duygu umuttur. Umudun ise üç bileşeni olup bunlar bilgi, durum ve eylemdir.²³

Zemahşerî ise havf/korku kelimesinin zıddı olarak kullandığı²⁴ rica kelimesine “Allah’tan mağfiret dilemek”²⁵ anlamı vermiştir. Onun kelimeye verdiği bir diğer anlam beklenti’dir.²⁶ Zira sadece iman eden kimsenin sonsuz hayata dair bir beklentisinden söz edilebilir. Ayrıca o, gafletleri sebebiyle dünya zevklerine dalan ve ahirette Allah’la karşılaşmayacakları konusunda hiçbir endişe taşımayanları bu kavram ile ifade etmiştir.²⁷ İki tür ümidin varlığından söz eden Zemahşerî bunların “recâun sâdikun/doğru umut” ve “recâun kâzibun /yalancı umut” olduğunu dile getirir.²⁸

Kelime olarak rica sürekli olumlu anlamına vurgu yapılmakla birlikte, her zaman müjdeye konu olacak sonuçlar vermez. Kişi, ahirette Allah’ın rahmeti yanında cezasıyla da karşılaşabilir. Bu bağlamda, rica kelimesinin geçtiği ayetlerde; Allah’ın azabından kaçınma ve rahmetini umma anlamı bir arada düşünülmelidir. Allah Teâlâ ricayı itaat ve sâlih amelleri bolca yapmayla birlikte zikretmiştir.²⁹ Böylece umut, ahirete dönük anlama sahip olmasının yanında kişinin bu dünyada kendisini desteklenmiş³⁰ hissetmesini sağlayacaktır.

Kur’an’da sıklıkla geçen³¹ ve umut anlamını içeren diğer bir ibare, tamah / طمع kavramıdır. Tamah; “aşırı istek, hırslı olmak ve nefsin bir şeye meyletmesi,³² “umutsuzluğun zıddı olarak, arzu duyulan bir şey için hırsla mücadele etmek, beklenti

¹⁹ “Ahiretten çekinir ve Rabbinin merhametini umar bir şekilde geceleyin secdede ve kıyamda durarak kulluk eden kimse inkârcı gibi değildir”. ez-Zümer 39/9. Ebû'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf* ‘an haqâ’iki gavâmizi’t-tenzil ve ‘uyûni’l-eqâvil fi vücûhi’t-te’vil, thk. Abdürrezzâk el-Müheyri (Beyrut: Dâru İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, 2003), 3-4/1048.

²⁰ Mukâtil b. Süleyman, *el-Vücûh ve’n-nezâ’ir fi’l-Kur’âni’l-Azîm*, thk. Hâkim Salih (Bağdat: Mektebetü’r-Rüşd, 2011), 215.

²¹ Bk. el-Bakara 2/218; el-İsrâ 17/57.

²² Bk. Yûnus 10/7; el-Kehf 18/110; el-Ankebût 29/5; en-Nebe 78 /27.

²³ Ebû Hâmid Muhammed b. el-Gazzâlî et-Tûsî, *İhyâ’ü ‘ulûmi’d-dîn* (Kahire: Dâru’ş-Şa’b, ts.), 12/2309.

²⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/658.

²⁵ Zemahşerî, *Esâsü’l-belâga*, thk. Muhammed Bâsil ‘Uyûnu’s-Sûd (Beyrut: Dâru’l-Kütübî’l-‘İlmiyye, 1998), 1/341.

²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/1048.

²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/471.

²⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/559.

²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/943.

³⁰ Bk. en-Nisâ 4/104.

³¹ el-Mâide, 5/84; el-A’râf 7/46, 56; eş-Şuarâ 26/51, 82; es-Secde 32/16.

³² İsfahânî, *Müfredât*, 307.

içerisinde olmak³³ anlamlarına da gelir. Ayrıca affedilme umudu; cennete kabul edilme arzusu, Allah korkusunun yanında Allah'a veya ahirette Allah'ın vereceği ödüle duyulan özlemdir.³⁴ Ricayı tamahtan farklı kılan husus onun faydalı bir konuya yönelmeyi ifade etmesi ve bu şeyin gerçekleşmesinin çok güçlü olmasıdır.³⁵

Umud anlamını içeren üçüncü kavram Kur'an'da üç yerde³⁶ geçen emel / أمل kavramıdır. Emel, umudun sürekliliği,³⁷ umut edilen şeyin çokça tekrar edilmesi anlamına gelmektedir. Fazlaca istenen şey elde edilemediği takdirde o iş bıkkınlık sonucu istenmez hale gelecektir.³⁸ Emel, kişinin içsel bir umuda sahip olması; beklenen şeyden faydanın geleceğine dair beklenti olarak da tanımlanmıştır. Kalbin gelecekte vuku bulacak ya da eksikliği hissedilen şeyle ilgilenmesinin ismi emel'dir.³⁹ Zemahşerî ise kelimeyi Allah'ın vaadine dair umut ve neticesinde sahip olunacak ödül⁴⁰ olarak tarif etmiştir.

Muhammed et-Tâhir (İbn Âşûr) (1879-1973), emelin ihtimal dışı da olsa arzu edilen bir şeyi umut etmek anlamına geldiğini belirtmiştir. Kelime umut etmekle imrenmek arasındadır. İbn Âşûr, "umut beslenmesi Rabb'inin katında hayırlı olandır"⁴¹ olarak tercüme edilen ifadeyi, bu hayatta zenginlik ve nesil sahibi olma umudundan daha iyi bir umut nesnesi olarak yorumlamıştır.⁴² Sonuç olarak umut ile korku arasında olmayı ifade eden recâ'nın aksine emelin, korkudan uzak olarak kalpte yer edinen hayır anlamına geldiği ifade edilebilir.⁴³

1.2. Umutsuzluk İfade Eden Kavramlar

Umutsuzluk anlamında kullanılan en yaygın kavram, ye's / يأس'tir. Ye's, umutsuzluğa kapılmak, kişinin güvendiği varlıktan umudunu yitirmesi,⁴⁴ güvenin ortadan kalkması; anlamak, bilmek, açıklamak⁴⁵ ve umudun zıddı⁴⁶ gibi manalara sahiptir. Bu bağlamda ye's, kendi bilgi ve iradesiyle karar veremeyen bir kimsenin bir konu hakkında umutsuzluk ve korkuya kapılması olarak da tarif edilebilir.

³³ Muhammed b. Muhammed ez-Zebidî, *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Kâmûs*, thk. Abdülâlîm et-Tahâvî (Kuveyt: et-Türâsü'l-'Arabî, 1984), 21/459.

³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/833.

³⁵ Ebû Hilâl el-Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, thk. Muhammed İbrahim Selim (Kahire: Dâru'l-İlim ve's-Sekâfe, 1997), 244.

³⁶ el-Hicr 15/3; el-Kehf 18/46; Muhammed 47/25.

³⁷ Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, 244.

³⁸ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, 4/325; Ebû Nasr İsmail b. Hammad el-Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luğa*, thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr (Beyrut: Dâru'l-İlim, 1987), 4/1627.

³⁹ Zebidî, *Tâcü'l-'arûs*, 28/26.

⁴⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/589, 663.

⁴¹ el-Kehf 18/46.

⁴² Tâhir b. Âşûr, *et-Tahtîr ve't-tenvîr* (Tunus: Dâru't-Tûnisîyye, 1984), 15/334.

⁴³ Cevherî, *es-Sihâh tâcü'l-luğa*, 4/1627.

⁴⁴ el-Mâide 5/3; Hûd 11/9; Yûsuf 12/80, 87, 110; er-Ra'd 13/31; el-Ankebût 29/23; Fussilet 41/49; Mümtehine, 60/13; et-Talak, 65/4. İsfahânî, *Müfredât*, 552.

⁴⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/568.

⁴⁶ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 4946; Zebidî, *Tâcü'l-'arûs*, 17/49-50.

Umutsuzluk anlamını içeren ikinci kavram, kunut / قنوت'tur. Kunût, hayırlı işlerde umutsuzluğa düşmek,⁴⁷ cesaretin kırılması⁴⁸ anlamına gelir. Kunût ye'sten daha şiddetli⁴⁹ bir umutsuzluğa işaret etmekte olup özellikle Allah'ın merhametine dair aşırı derecede⁵⁰ umut kesmeyi ifade eder. Bu açıdan kavram, umutsuzluk belirtisi ortaya çıkan kişinin hayal kırıklığına uğramasıdır. Allah'ın rahmetinden ümit kesmek, kâfirlerin sıfatıdır. Bu kimseler, elde ettikleri iyiliklerin kendilerine üstün ve onurlu davranışları sebebiyle verildiğini iddia ederler.⁵¹

Umutsuzluk anlamına gelen bir diğer kelime ise beles / بلس ve türevleridir. Beles, bir başarısızlıktan dolayı umutsuzluğa düşmek,⁵² Allah'ın rahmetinden umut kesen kimse; korku ve dehşet hissine kapılmak, üzüntü ve acılarla perişan olmak⁵³ gibi anlamlara gelmektedir. Beles kelimesinden türeyen iblâs / إبلاس ise “bozmak için çabaladığı işi bozmayı başaramayıp bırakmak ve ondan umut kesmek, şaşkınlığa düşüp sessiz kalmak⁵⁴ anlamını taşır. Aynı kelimeden türeyen iblis ise ‘çok aşırı umutsuz’⁵⁵ anlamındadır.

Umud ve umutsuzluk ifade eden kavramlara değindikten sonra şimdi Zemahşerî'nin umudun kaynağı, peygamber ve inananların umutlarının, inkârcıların umud ve umutsuzluklarının şekli konusundaki görüşlerine temas edilecektir.

2. Zemahşerî'ye Göre Umudun Kaynağı Olarak Allah

Allah, Zemahşerî'nin yaklaşımına göre rahmetinin bir sonucu olarak imtihan etmek/denemek üzere dünyada var ettiği insanları yanlış yapmamaları konusunda uyarılmış, onların yaptıklarını bilen bir ilim, karşılığını verecek bir kudret sıfatına sahip olduğunu bildirmiştir. Bu yönüyle Allah, rahmetinin genişliği nedeniyle umud beslenen bir Rab olduğunu hatırlatmıştır.⁵⁶ İnsanların, Allah'ı bu şekilde bilip üzerlerine düşeni yaptıklarında, Allah'ın rızasına ulaşmaları ve O'nun gazabına uğramamaları kolay olacaktır.⁵⁷

Rahmeti geniş olan Allah, tövbenin kişiyi günahından arındıracağını, ayrıca günahkârların kendisinden başka bir sığınaklarının olmadığını ifade etmiştir. Adaleti gereği Allah, af dileyip büyük bir gayretle günahından uzak duran kullarını bağışlayacağını vaat

⁴⁷ Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, 245; İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 3752.

⁴⁸ İsfahânî, *Müfredât*, 413.

⁴⁹ Bk. Yûsuf 12/87; el-Hicr 15/56.

⁵⁰ Askerî, *el-Furûku'l-luğaviyye*, 245.

⁵¹ Fussilet 41/49. Benzer ayet için bk. el-A'râf 7/131. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/381.

⁵² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/912.

⁵³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'Arab*, 343.

⁵⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/774.

⁵⁵ İbn Fâris, *Mu'cemü mekâyisi'l-luğa*, 1/300; İsfahânî, *Müfredât*, 60.

⁵⁶ Fussilet 41/43.

⁵⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/160. Ayrıca bk. Halil Öztürk, “İbnü'l-Hümâm'a Göre İnsan Hürriyeti Meselesi”, *Mütefekkir Dergisi*, 7/14 (2020), 397.

etmiştir. Bu müjde, kulları umutlandıran, onları tövbeye yönelten, Allah'ın bağışlama ve lütfunun çok büyük olduğunu gösteren bir ifadedir.⁵⁸

Zemahşerî, en ümitsiz anda akla gelen ve yardımı umulan tek varlığın Allah olduğunu dile getirir. Çünkü Allah kişiye kurtuluş umudu sağlayacak, onu umut kırıklığından koruyacak güçtedir.⁵⁹ O, Allah'ın ümit kaynağı olduğunu Ömer b. Hattab (ö. 644) döneminde yaşanan bir olayla açıklar. Şöyle ki Hz. Ömer döneminde insanlar, şiddetli kıtlık nedeniyle ümitsizliğe düşmüş ve durumu ona bildirmişlerdir. O ise “Allah, insanlar umutlarını kestikten sonra yağmuru indiren, rahmetini her tarafa yayandır. O dosttur, övülmeye layık olandır”⁶⁰ ayetini kastederek “o halde onlara yağmur yağdırılacak demektir” demiştir.⁶¹ Burada Zemahşerî'nin tenzih anlayışı çerçevesinde kendisinden umut beklenilecek yegane varlık olarak Allah'ı gördüğü anlaşılmaktadır.

3. Zemahşerî'ye Göre Mümin-Umut İlişkisi

Umut, Allah ile iletişim kurmanın ilk ve en önemli adımlarındandır. İnsanı bu iletişime hazırlayan ve bu ilişkiyi anlamlı kılan ise beklenti ve umuttur. Ancak umut etmekten daha önemli bir husus vardır ki o da umudu daima aktif kılmaktır.⁶² Bu bağlamda inananlar, umutlarını koruyarak dünyada yapıp ettikleriyle Rablerine kavuşacaklarını bilen, bunu gönüllerine yerleştiren kimselerdir.⁶³

Dünya hayatında başına musibet gelen insanı bu durumdan kurtarabilecek üç şey vardır. Bunlar fidye, şefaathçilerin aracı olması, bazı yardımcıların kendisine destek olmasıdır. Allah, ahirette insanların bu tür kurtuluş umutlarına bel bağlamamalarını birçok ayette haber vermektedir.⁶⁴ Her ne kadar ayetin, Ebû Mansûr Muhammed el-Mâtürîdî (ö. 333/944) tarafından Hristiyanlar ya da Yahudiler hakkında nazil olduğu ifade edilse de⁶⁵ inananları da içine alması muhtemeldir.

3.1. Zemahşerî'ye Göre Peygamberler ve Umut

Elçiler, insanları Allah'a davet etme görevinin zor olduğunun bilincinde olan kimselerdir. Fakat onların bilinci ve elçilik yolunda sergiledikleri davranışlar zorluğa teslimiyetten ziyade o zorluğu kolaya dönüştürmek içindir. Bu noktada onların en büyük dayanakları Allah'a olan güvenleri ve bağlılıklarıdır. Elçiler kavimlerinin iman edeceği noktasında umut beslerken onların davranışlarına karşı sabrı da elden bırakmamışlardır.

⁵⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/1078.

⁵⁹ Kierkegaard, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, 48.

⁶⁰ eş-Şûrâ, 42/28.

⁶¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/1103.

⁶² Eugenio Borgna, *Ruhun Yalnızlığı*, çev. Meryem Mine Çilingiroğlu (İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014), 29, 42, 200.

⁶³ Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed Mâtürîdî, *Te'vilâtü Ehli's-Sünne*, thk. Mücdî Bâsellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005), 1/450.

⁶⁴ el-Bakara 2/48. Ayıca bk. Âl-i İmrân 3/91; el-En'âm 6/70,164; Yûnus 10/54; el-İsrâ 17/15; ez-Zümer 39/7,47.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vilât*, 1/454.

Zira umut etmek sabretmek demek olup, umut hali de ancak sabır sayesinde korunmaktadır.⁶⁶

Zemahşerî'ye göre davet görevinde kavminden eziyet görerek onların iman etmeyecekleri hususunda umutsuzluğa kapılan ilk elçi Hz. Nûh'tur. Onun, bir defasında biri tarafından yere düşüp bayılıncaya kadar boğazı şiddetle sıkılmıştır. Baygınlık sonrasında kendine geldiğinde; “*Ya Rabbi! Kavmimi bağışla, çünkü bilmiyorlar!*” şeklinde dua etmiştir. Bütün davet girişimlerine rağmen sözü dinlenmeyen Hz. Nûh, kavminin iman etmeyeceği konusunda ümitsizliğe kapılmış ve “*ben gerçekten yenildim*” diyerek Allah'a yalvarmıştır. Sonuçta Allah'tan kendisine yardım etmesini, üzerlerine göndereceği bir azapla onlardan intikam almasını dilemiştir. Hz. Nûh bu duayı, iş kendisini aşır başka bir umut kalmadıktan sonra yapmıştır.⁶⁷ Hz. Nûh'un inkârcı kavme yenilmesi delilden ziyade onların çeşitli eziyetlerine maruz kalmasıdır. Zira elçilerin delillerle başkalarına yenilmesi söz konusu değildir.⁶⁸

Kur'an'da umuduna yer verilen bir diğer elçi Hz. İbrâhim'dir. Hz. İbrâhim, dini konusunda uygun olanın kendisine gösterileceğini ve böylece korunup muvaffak kılınacağını “*Allah bana yakında doğru yolu gösterecektir*”⁶⁹ ifadesiyle ortaya koymuştur. Bir bakıma ona Allah tarafından müjde verilmiştir. Zemahşerî burada Hz. İbrâhim'in kesinlik derecesinde söz kullanmasının birkaç manaya gelebileceğini zikreder. Birincisi o, sözünü Rabbinin müjde vaadi üzere kurmuştur. İkincisi o, sözünü Allah'ın ona yönelik muamelesindeki âdetine dayanarak dile getirmiştir. Üçüncüsü o, bu sözle Allah'a tevekkülünü ortaya koymuştur.⁷⁰ Zemahşerî'ye göre Hz. İbrahim, putlara kulluk eden babasının bağışlanması için Allah'a dua edeceğini söylemiş, inkârcı tavrından ödün vermeyen babasından ve kavminden uzaklaşarak Allah'a niyazda bulunmuştur.⁷¹ Hz. İbrahim, putlara dua edenlerin bedbaht olacaklarına gönderme yaparak Rabbine yalvardığı için mahrum kalmayacağını umut etmiştir. Bu umudu gerçekleşmemekle birlikte o, nefisini körelterek Allah karşısında tevarüsünü ifade etmekten geri durmamıştır.

Kur'an'da umuduna yer verilen bir başka elçi Hz. Yâkub'dur. Zemahşerî'ye göre Hz. Yâkub canından bir parça olan Hz. Yûsuf'u bulma konusunda Allah'tan hiçbir zaman umudunu yitirmemiştir. O, şikâyetini ve hüznünü yalnız Allah'a açmış, Allah sayesinde çocuklarının bilmediklerini bildiğini ifade etmiştir.⁷² Hz. Yûsuf'tan haber aldığı anda ise “*Ben*

⁶⁶ Harold John Blackham, *Altı Varoluşçu Düşünür*, çev. Ekin Uşaklı (Ankara: Dost Yayınları, 2005), 87.

⁶⁷ el-Kamer 54/10. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/1201-1202.

⁶⁸ Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 9/445-446.

⁶⁹ es-Sâffât 37/99. Hz. Mûsâ'nın da benzer sözü için bk. eş-Şuarâ 26/62.

⁷⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/1015. Mâtürîdî'nin de belirttiği gibi Hz. İbrahim'in bu kadar emin konuşmasının nedeni yola Rabb'inin emriyle çıkmasıdır. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/576.

⁷¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/685. Dua etmek olasılıklara yönelik bir çağrı olup üç unsuru içerisinde barındırır. Bunlar Yaratıcı, insan ve olabirliktir. Zorunluluklara boyun eğen kişi için duasını duyacak ve cevap verecek bir muhatap bulunmamaktadır. Zira dua etmek umutsuzluğu yenmenin önemli parçasıdır. Soren Kierkegaard, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, çev. Mukadder Yakupoğlu (İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2021), 50.

⁷² Yûsuf 12/86.

size dememiş miydim?"⁷³ sözüyle Hz. Yâkub, Allah'ın rahmetinden umut kesmemeleri noktasında çocuklarını uyarmıştır.⁷⁴ Bu anlatılandan umudun; güveni güçlendiren bir yapıya sahip olduğu, umutsuzluğun ise içerisinde çaresizlik, güvensizlik ve içe kapanmayı barındırdığı ifade edilebilir.⁷⁵ Bir bakıma Hz. Yâkub, Allah'a olan umuduyla korkmayı yok etmekten ziyade dünyada umutsuzluğa düşmeyi reddetmiştir.

Kur'an'da umuduna yer verilen bir başka elçi Hz. Mûsâ'dır. Şöyle ki Hz. Mûsâ, ailesinin ısınmasını ve diğer ihtiyaçlarını giderecek bir ateş görmüştür. Hz. Mûsâ ateşi kesin ve net şekilde gördüğü için bunu inne/muhakkak edatıyla başlayan bir cümleyle ifade etmiştir. O, görülen ateşten kor getirilmesi ve ondan faydalanılması kesin olmayıp gerçekleşmesi beklenen bir durum olduğu için de, bunları umut ve istek anlamı taşıyan le'alle/belki kelimesi ile ifade etmiştir.⁷⁶ Burada umut, Hz. Mûsâ'nın her iki ihtiyacı birlikte karşılanmadığı takdirde en azından ateşi elde etmekten veya yolu bulmaktan mahrum kalmayacağı temeli üzerine bina edilmiştir.⁷⁷ Bu olaydan hareketle Zemahşerî'nin kesin olmayan işlerde umuda sarılmayı terk etmenin yanlış olduğunu kabul ettiği dile getirilebilir.

Zemahşerî'nin, Hz. İbrâhim ile Hz. Mûsâ'nın umutlarını ifade eden sözlerini karşılaştırmasında bir hakikati gözden kaçırdığı söylenebilir. Şöyle ki Hz. İbrâhim'in umudunu dile getirdiği sözler elçilik göreviyle ilgiliyken Hz. Mûsâ'nın umutla ilgili sözleri beşerî ihtiyaçları karşılamayla ilgilidir. Zira dini davet hususunda elçiler tamamıyla Allah'ın koruması altındadırlar.

3.2. Zemahşerî'ye Göre Umud ve Mümin

Zemahşerî'ye göre mülk tamamen Allah'ın olup, mükâfat verme ve cezalandırma yetkisi sadece O'na aittir. Allah tarafından va'd edilen mükâfat gibi ceza da gerçektir. Allah, diriltme ve öldürmeye kadir olanın sadece kendisi olduğunu bildirmiştir. Bu bildirimle müminin, Allah'ın hesap ve cezasıyla yüzleşeceğinin farkında olarak daima korku ile ümit arasında bulunmasının, kendini aldatanlara kanmamasının hedeflendiği söylenebilir.⁷⁸ Mümin ibadet halinde iken nasıl davranıyorsa o halini ibadet dışında da sürdürür ve ayetler kendisine hatırlatıldığında büyüklük taslamaktan kaçınarak derhal secdeye kapanır. Rabbini hamd ile tenzih eder, korku ve ümitle Rabbine dua eder.⁷⁹

⁷³ Yûsuf 12/96.

⁷⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/556.

⁷⁵ Blackham, *Altı Varoluşçu Düşünür*, 86.

⁷⁶ Tâhâ 20/10. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/701.

⁷⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/850. Mâtürîdî, Hz. Mûsâ'nın önünde birçok seçenek olduğunu, gideceği yolu bilmediği ya da ateşin başında kendisine rehberlik edecek bir kılavuz bulma umudu taşıdığını nakleder. Bir diğer ihtimal ise Hz. Mûsâ gitmesi gereken yolu şaşırıp döndükten sonra bu cümleyi söylemiştir. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 7/271.

⁷⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/482.

⁷⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/904, 933.

Zemahşerî, Rabbi tarafından razı olunmuş ve amelleri kabul edilmiş olarak karşılanmayı umut edenlerin, sâlih amel işlemesi gerektiğini belirtir. Bu fikriyle onun, kulluğa şirk karıştırılmasını engellemeye ve amelin sadece Allah rızası için yapılmasını sağlamaya⁸⁰ çalıştığı söylenebilir. Allah'a ortak koşanlar İslam'a dönüş yaparak sâlih amel işlediğinde Allah indinde kurtuluşa erenlerden olacakları noktasında umutlu olmalıdır. Zira Arapçada Asâ / عَسَى fiili konum olarak üst olanlar tarafından kullanıldığında “kesinlik” ifade etmektedir.⁸¹

Zemahşerî umut dolu olarak felaha ulaşmanın bir diğer şartının Allah'tan sakınmak yani O'na gereği gibi kulluk etmek olduğunu ifade eder ve görüşünü Âl-i İmrân 130. ayetle destekler. Zikri geçen ayette Allah, iman edenlerin kâfirler için hazırlanan cehennem ateşine girmeme konusunda ümitli olabilmeleri için Allah'ın yasaklarından kaçınmaları; rahmetine kavuşmaları için ise kendisine ve Resulüne itaat etmeleri gerektiğini ifade etmektedir. Zemahşerî'ye göre bu tarz ayetler insanları Allah karşısında başıboşluktan ve boş umut ve kuruntulara kapılmaktan uzaklaştırmaktadır. Bu durum takva yolunun ince, Allah rızasını elde etmenin zor, O'nun rahmet ve mükâfâtına erişmenin ise önemli bir kazanım olduğunu göstermektedir.⁸² Bu kazanım ise insanın yanlışlarının üzerinin örtülmesi, Allah'ın merhamet halkasına eklenerek bağışlanma sofrasına davet edilmesidir.⁸³

Zemahşerî, İbn Abbâs'ın (ö. 68/688) katilin tövbesinin kabulünün söz konusu olmadığına dair beyanını işittikleri halde müminin katilin tövbesiz affedileceğini savunanların boş ümide kapıldıklarını dile getirir. Ona göre bu kimselerin temel özellikleri hevâ-heveslerine uymaları, gerçekleşmesi imkânsız hayallere kapılmalarıdır. Zemahşerî, onların kalpleri üzerinde Kur'an'ı iyice düşünmelerine engel olan kilitler bulunduğunu belirtir.⁸⁴ O, yanlışlıkla adam öldürme konusunda Allah'ın tövbeye yer vermesinin gerekçesinin katilin tövbesiz affedilebileceğine ilişkin umutları yok etmek olduğunu ifade eder.⁸⁵ Allah'ın rahmetinin her şeyi kuşattığına dair ayetler⁸⁶ olmakla birlikte Zemahşerî ve Mu'tezîlilere göre müminleri öldürenlerin ebedi cehennemde kalacağına dair Allah'ın da vâdî bulunmaktadır.⁸⁷ İlgili ayet de bu görüşü destekler mahiyettedir.

3.3. Zemahşerî'ye Göre Umutsuzluk ve Mümin

İnsan, dünya hayatında ümitlerinin kırılması korkusu ya da başarılı olacağı umuduyla doludur. Diğer insanlarda olduğu gibi müminde de korku ve umut bir arada bulunur.⁸⁸

⁸⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/671.

⁸¹ el-Kasas 38/67. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/889. لعلى ve عَسَى Arapçada şüphe bildiren harf olmakla birlikte Allah açısından zorunluk ve kesinlik bildirir. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 8/190.

⁸² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/189.

⁸³ Şaban Ali Düzgün, *Tanrı'nın Gözbebeği İnsan*, (Ankara: Otto Yayınları, 2021), 19.

⁸⁴ Bk. Muhammed 47/24.

⁸⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/250-252.

⁸⁶ Bk. en-Nisâ 4/130; el-A'râf 7/156; ez-Zümer 39/53.

⁸⁷ en-Nisâ 4/93.

⁸⁸ Ernst Bloch, *Umut İlkesi*, çev. Tanıl Bora (İstanbul: İletişim Yayınları, 2007), 1/305.

Umudunu yitiren kişinin yaşamı olgusal olarak sona ermiş demektir. Zira umut, insanın fitratında ve yaşamın doğasında var olan bir ögedir.⁸⁹

Zemahşerî'ye göre müminler, zaman zaman dinleri konusunda umut kırıklığına kapılabilirler. O, müminlerin Allah'a olan umutlarının bir süreliğine kırıldığını Âl-i İmrân 139. ayetten hareketle örneklendirir. Zira onlar zikri geçen ayette ifade edildiği üzere Allah'ın yardımına mutlaka mazhar olacaklarını düşünürken, isteklerinin karşılanması geciktiğinde kendilerine yalan söylediğini düşünmüş ve Allah'a olan umutları bir süreliğine kesintiye uğramıştır.⁹⁰

Müminler, çoğu kez kâfirlerin yalanlamalarına ve düşmanlıklarına maruz kalmışlardır. Böylesi durumlarda Allah'ın beklenen yardımı geciktiğinde müminlerdeki ümitsizlik hissi artmıştır. İbn Abbâs'tan, ashabın da insan olduğu, güçsüz düşüp yenildiklerinde kendilerine verilen zafer sözünden döndüğü vehmine kapılmalarının normal olduğu, bu konuda Bakara 214. ayeti okuduğu rivayet edilmiştir. Zemahşerî, İbn Abbâs'tan nakledilen bu rivayetin sahih olduğunun kabul edilmesi durumunda onun "zannetmişler" ifadesi ile, insanlık gereği olan vesveseye benzer düşüncelere kapılma, nefsin aldatmalarına mâruz kalma manasını kastetmiş olabileceğini zikreder. O, zann ile 'muhtemel iki seçenekten birini diğerine tercih etme' anlamının kastedilmesi durumunda ihtimallerden biri olan "Allah'ın verdiği sözden cayacağı" düşüncesine kapılmanın sıradan Müslüman için dahi caiz olmayacağını zikreder. Zemahşerî, Allah'ın verdiği sözden caymaktan münezzeh olduğunu bilen peygamberlerin ise böyle bir duyguya kapılmalarını imkânsız görür. Kendilerine elçi gönderilenler, elçilere yalan söylediğini zannetmişler ya da elçiler tarafından aldatıldıklarını düşünmüşlerdir.⁹¹

Zemahşerî'ye göre müminleri ümitsizliğe sevk eden hususlardan biri de kendilerinin azınlıkta olup düşmanlarının sayıca fazla ve güçlü olmasıdır. Durum ne olursa olsun müminlerin, inkârcıların söylediklerine aldanıp gevşeklğe düşerek Allah'a olan güvenlerini terk etmeleri uygun olmasa gerektir. Zira şüpheli ve dalalette olan inkârcılardan bu tür davranışların sadır olması beklenen bir durumdur.⁹² Allah ise müminlerin velisi olup onların işlerini üzerine almıştır.⁹³ Ayrıca O, "Allah size yetmez mi?" buyurarak meleklerle müminlere yardım edeceğini bildirmiştir. Bu bildirimlerin amacı müminlerin ümitsizliğe düşmelerine mâni olmaktır.⁹⁴ Müminler için Allah'tan yana ümitli olmanın şartı Allah'a olan kulluğu tam manasıyla yerine getirmektir. Zemahşerî amelsiz cennet umanların utanmasının az olduğu, Allah'a itaat hususunda cimrilik eden birine Allah'ın rahmetiyle cömertlik etmeyeceği kanaatindedir. Zemahşerî, Şehr b. Havşeb'in (ö. 112/730) kulluk etmeden cennet istemenin günah; sebeplere sarılmadan şefâat ummanın

⁸⁹ Erich Fromm, *Umut Devrimi*, 27.

⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/559.

⁹¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/559. Krş. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/298-299.

⁹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/921.

⁹³ el-Bakara 2/257

⁹⁴ Bk. Âl-i İmrân 3/122, 124. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/186-187.

aldanış, isyan edilen Allah'tan rahmet ummanın cehalet olduğu yönündeki görüşünü nakleder.⁹⁵ Zemahşerî'nin bu konudaki görüşü Mu'tezile'nin "Allah kendisi için zorunlu/vacip olanı yapmaktan geri durmaz"⁹⁶ şeklindeki aslah prensibine dayanmaktadır. Aynı Zemahşerî, Divân adlı eserinde yazdığı şiirinde ise idama mahkûm edilen birinin hayatta kalma umuduna benzer bir tarzda ahirette Hz. Peygamber tarafından yardım edilmeyi umduğunu aktarmaktadır.⁹⁷

Zemahşerî'ye göre müminlerin Allah'tan umut kesmemelerinin bir diğer gerekçesi de yeryüzünde daha önce yaşayanların kendilerinden güçlü olmalarına karşın inkârları sebebiyle başlarına gelenlerdir. Çok güçlü olmaları onları şımartmış, onlara diyar diyar gezme imkânı vermiştir. Mekkeliler de yolculukları sırasında geçmiş kuşakların yaşadıkları memleketleri dolaşmışlardır. Önceki inkârcılar Allah'tan başka sığınak bulup kurtulamadıkları gibi müşrik Mekkelilerin de kendileri için böyle bir şeyi umut etmeleri abestir.⁹⁸ Zemahşerî'ye göre her kavimde yapılan uyarıyı dikkate alarak doğru yolu bulan insanlar olmuştur. Ancak kimileri imanla müşerref olup Müslüman olarak yaşamını sürdürürken, öldükten sonra diriltilmeyi kabul etmekle birlikte sâlih amel konusunda ihmalkâr davranırlar. Böyle kimseler, sakınmaları ve müttakî Müslümanlar arasına katılmaları umuduyla elçiler tarafından uyarılırlar.⁹⁹

Sonuç olarak umutlu olanları üç kategoride değerlendirmek mümkündür. Birincisi, iyilik yapmada samimi olanlardır. Bunlar amellerini yalnız Allah rızası için yapar ve karşılığını yalnızca O'ndan beklerler. Ancak amellerinin kabul edilmeme ihtimali sebebiyle korkuya kapılırlar. İkincisi günah işleyip sonra tövbe edenlerdir. Allah'ın yaptığı tövbeyi kabul edeceğini ve bağışlanacağını umarken aynı zamanda bağışlanmama ihtimalinden dolayı korkanlardır. Zikredilen iki umut türünün kabul edilebilir olduğu söylenebilir. Üçüncüsü ise günaha dalmış olup tövbe etmeyenlerdir. Bununla birlikte bu kimseler yine de affedileceklerini umarlar.¹⁰⁰ Bu grup insanların hiçbir eylem yapmadığı halde temennide bulunan tembel insan tipi olduğu ifade edilebilir. Zira umutlu insan hedefe ulaşmak için çok çalışıp Allah'a güvenirken, temenni sahibi kendini yormak istemeyen ancak bir şeyler olacağını umut eden tembel insandır. İnananlar, umduklarından ziyade yaptıklarının karşılığının kendilerine sunulacağını farkında olan kimselerdir. Tembel insanlar ise korku

⁹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/190.

⁹⁶ Kādî Abdülcebbar, *Şerhu'l-Uşûli'l-Hamse*, thk. Abdülkerim Osman, 3. Baskı (Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996), 301.

⁹⁷ Zemahşerî, *Divânü Cârullâh ez-Zemahşerî*, şerh: Fatıma Yusuf el-Haymî (Beyrut: Dâru Sâdır, 2006), 471-476. Ayrıca bk. Halil Öztürk, *Şehristânî'nin Kelâmî Görüşleri* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 296-300.

⁹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/431; 3-4/1182.

⁹⁹ Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *Mağâmât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 2004), 21; Said Zihni, *Tercüme-i Aşvâku'z-zehab fi'l-mevâ'iz ve'l-ğuḫab*, (Byy.: Yy., 1290 h.), 14, 31. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/327. Mâtürîdî'ye göre uyarının fayda vereceği tek grup, inananlardır. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 4/90.

¹⁰⁰ Said Zihni, *Tercüme-i Aşvâku'z-zehab*, 61. Krş. Abdullah Hâris b. Esedi'l-Muhâsibî, *Âdâbü'n-nüfûs*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübü's-Sekâfi, 1991), 51-52; Ebü Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. Ebî Bekr İbn Kayyim el-Cevziyye, *Medâricü's-sâlikîn* (Kahire: Müessesetü'l-Muhtâr, 2001), 458.

kültürünün evladı olup başlarına felaket gelme ihtimalini sürekli göz önünde bulundurarak hiçbir şey yapmayan şahıslardır.¹⁰¹

4. Zemaşerî'ye Göre Umut ve İnkârcı

Hayattaki en temel ihtiyaçlardan olan umut, olumlu olduğu kadar olumsuz etkiye de sahiptir. Zira kişiyi zarara uğratabilecek hususlar da desteğini umuttan elde eder. Umudun bu türü aldatici olarak nitelendirilebilir. Aldatici olan umut, umut-olmayan¹⁰² şeklinde de tanımlanır. Zemaşerî'ye göre inkârcılar aldatici umuda kapılarak Allah ile karşılaşmayı umut etmedikleri gibi O'nun karşısına kötü şeylerle çıkmaktan korkmamaktadırlar. Onların bir diğer özellikleri kendileri değişme deneyimi yaşamadıkları halde müminlerin dinlerinden dönmek suretiyle değişebileceğine inanmalarıdır. Ayrıca inkârcılar, müminlere verileceği bildirilen sevaptan ve onların vaat edilen kurtuluşa ereceklerinden de umutlu değillerdir.¹⁰³

İnkârcıların müminler hakkındaki olumsuz beklentileri, onların umutları kadar korkularıyla da yakından ilintilidir.¹⁰⁴ Korkuyu dehşet verici hale getiren husus ise olumsuz şeyler olacağına dair beklentinin yokluğudur. Zaten diğer duyguları da aktif hale getiren beklentidir. Korkunun endişe ile sınırlı kalıp yoğun bir beklentiyle desteklenmesi umutsuzluğu meydana getirecektir. Umutsuzluk formunda ortaya çıkan endişe ise hiç¹⁰⁵ ile bağlantılanır.¹⁰⁶ Bu tarz bir beklentiye inkârcıların müminler hakkındaki düşüncelerinde rastlanmaktadır. Zemaşerî'ye göre inkârcılar baştan beri mümin olanlardan ziyade sonradan Müslüman olanların dinden dönmelerini umut etmişlerdir. Bunun yanında sonradan Müslüman olan Yahudilerin durumundan da oldukça rahatsızdırlar. Bu doğrultuda onlar, kendilerine tabii iken sonradan Müslüman olan kimselere karşı göstermelik inanış sergilemişlerdir.¹⁰⁷ Zemaşerî'ye göre inkârcılar müminlerin dinlerinden dönmeleri hususunda umutlarını yitirmişlerdir. Ümitlerini kestikleri husus, İslam dinini gönüllerden yok etmek ve yaptıkları haramları eskiden olduğu gibi müminlerin de helâl saymalarını sağlamaktır. Son dine üstün gelmek onların ümit kestikleri bir diğer husustur. Bu konuda da Allah onların umutlarını boşa çıkarmıştır. Çünkü Allah, hak dini sahte dinlerden üstün kılacağına dair sözünü gerçekleştirmiştir.¹⁰⁸

¹⁰¹ Düzgün, *Tanrı'nın Gözbebeği İnsan*, 42.

¹⁰² Bloch, *Umut İlkesi*, 1/114.

¹⁰³ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/1133.

¹⁰⁴ Bk. Âl-i İmrân 72-73.

¹⁰⁵ Ölümün hiçlik olduğunu kabul edenleri bu duygularından koruyacak yegâne husus Yüce bir Varlığın olduğuna dair beslenilecek olan umuttur. Ölüm gerçeği bir bakıma umudun varlığının köklü şekilde sorgulanmasıdır. Zira ölümün bir hakikat olması insanı ölüm sonrasında hayatın var olabileceğine dair araştırmaya sevk edecek ve kişinin kendi ile yüzleşmesini sağlayacaktır. Ayrıntılı bilgi için bkz. Lokman Çilingir, *Umut Felsefesi* (Ankara: Elis Yayınları, 2003), 109.

¹⁰⁶ Bloch, *Umut İlkesi*, 1/145.

¹⁰⁷ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/170.

¹⁰⁸ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/276-277. Ayrıca bk. İsmail Pırlanta, "Müşriklerin Hz. Peygamber'e Karşı Takındıkları Tavırlar -Ebû Süfyân Örneği-", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018), 75-102.

4.1. Zemahşerî'ye Göre Darlık ve Bolluk Zamanlarında Umud

İnsanın fitratında yer alan korku ve umud duygusu bekleyişi içinde barındırmakla birlikte geçmişle şimdiki birleştirilerek geleceğin tecrübe edilmesinde etkilidir. Umudu korkudan farklı kılan husus, içerisinde umutsuzluğu taşıyan bir bekleyiş olmaktan ziyade başkalarıyla iletişim halinde olmayı gerektiren aktif bir bekleyiştir. Aktif olan umud duygusunun çözülmesi durumunda kaygı, korku, umutsuzluk gibi durumlar kendini gösterecektir.¹⁰⁹ Bilinemeze yönelik olan korkuyu umuda dönüştüren şey ise Allah'ın vaadidir.¹¹⁰

Allah kendilerine her tür nimeti vermesine karşın kimi insanlar, Allah'ın vaadini unutarak O'ndan yüz çevirmekte ve kendi başına var olmuşlar gibi davranmaktadırlar. Bir varlıktan yüz çevirmenin iki şekilde anlaşılabilceğini ifade eden Zemahşerî bu hususları şöyle açıklar: Birincisi bir şeyden yüz çevirmek kişinin yüzünü ondan başka yöne döndürmesidir. İkincisi ise yüz çevirmek yan dönmek anlamında olup kişinin kibirlenerek omzunu çevirip arkasını dönmesidir. Bu tür davranış sergileyen kimsenin başına bir musibet isabet ettiğinde korkarak karamsarlığa düşer ve Allah'tan yana umudunu keser.¹¹¹ Sıkıntılı anlarda Allah dışında yalvarılanların tamamı zihinden kaybolur. Zira böyle zamanlarda hatırlanan sadece Allah'tır. Başka bir açıdan insanlar O'ndan başkasının rahmetini ümit etmez ve insana yardım etmeye kudretinin yeteceğini akıllarına dahi getirmez.¹¹²

Umutsuz kişilerin temel özelliklerinin, kadercisi gibi kendilerini zorunluluğun kucağına bırakmak, etrafları olasılıklarla çevrili olduğu halde herhangi birisini gerçekleştirme uğrunda adım atma cesareti gösterememek olduğu ifade edilebilir.¹¹³ Bu bağlamda Zemahşerî'ye göre inkârcı, Allah'ın kendisine tattırdığı nimetler sebebiyle diğer insanlara karşı büyüklük taslar. Bu şımarıklık ve kibir onu şükürden alıkoyar.¹¹⁴ İnkârcı insana rahmet, güven ve bolluk verilip ardından işlediklerinden dolayı bu verilenler kendisinden geri alındığında, bu nimetleri bir daha asla elde edemeyeceği konusunda ümitsizliğe bürünür. Zira inkârcı insan sabırdan yoksun olup, Allah'ın lütfunun bol ve genişliğinden umudunu yitirir ve önceden sahip olduğu nimetlere karşı büyük bir nankörlük içine girer. Zemahşerî'ye göre bol bol verenin de kısıanın da Allah olduğu bu tür insanlar tarafından iyi bilinmekle birlikte onların hangi gerekçe ile Allah'ın rahmetinden umud kestikleri sorgulanması gereken bir durumdur.¹¹⁵

¹⁰⁹ Borgna, *Ruhun Yalnızlığı*, 79-80, 205.

¹¹⁰ Borgna, *Bekleyiş ve Umud*, 76, 117, 130.

¹¹¹ Yûsuf 12/87. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/554, 645. Ayrıca bk. Mehmet Altuntaş, *Kur'ân-ı Kerim'e Göre İmtihan Gerçeği* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020), 143-148.

¹¹² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/640.

¹¹³ Kierkegaard, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, 49.

¹¹⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/497; Zemahşerî, *Maqâmât*, 30, 46; Said Zihni, *Tercüme-i Aţvâku'z-zehab*, 30.

¹¹⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/917.

Zemahşerî kendilerinden nimetin/rahmetin alınması, sonrasında geri verilmesi ve ardından bu nimetin faydadan çok zarar getirmesi karşısında inkârcıların tavırlarını ise şöyle açıklar: Birinci durumda inkârcılar Allah'ın rahmetinden umut keserek başlarını korkuyla öne eğmişlerdir; ikinci durumda verilen nimetten dolayı şımarmışlardır, üçüncü durumda Allah'ın nimetine nankörlük etmişlerdir. Onların bu davranışları yergiye konu olan sıfatlardır. Zira Allah'a ve lütfuna tevekkül etmeleri, Allah'ın verdiği bela karşısında ümitsizliğe düşmemeleri gerekirken onlar inkârı tercih etmişlerdir.¹¹⁶ Böylelikle inkârcılar, dine daveti duymayan ölümlere ve sağırlara benzetilmiştir.¹¹⁷ Zira onlar bu sıfatı Hz. Peygamber'e tâbi olmayı terk etmeleri, ona olan eziyet ve düşmanlıkları nedeniyle kazanmışlardır. Onların bu tavırları karşısında elçiye ve müminlere Allah'a güvenip dayanmaları emredilmiştir. Dine tâbi olmalarından umut kesilenler karşısında üstün gelmek için aleyhlerinde beddua etmekten başka bir yol kalmamıştır. Ayrıca onlar sağlıklı duylara sahip olmalarına rağmen, işittikleri hakikatlerden faydalanmayıp yüz çevirdiklerinden kulakları konuşulan sözü idrak edemeyen ölümlere benzetilmiştir.¹¹⁸

Sonuç olarak Zemahşerî'ye göre inkârcılar kendilerine verilen öğütleri göz ardı edip bunlardan gereken dersi almayınca söylenen sözlerin bir faydası olmayıp kendilerini yanıştan alkoyamamaktadır. Buna rağmen Allah sağlık, bolluk ve nimet kapılarını açmakta, darlık ve bolluk krizleri arasında onları rahatlatmaktadır. Sonuçta kendilerine verilen tüm nimetlerle azınca, herhangi bir minnettarlık göstermedikleri gibi tövbeden uzak durup, şımarıklığın üzerine olumlu herhangi bir şey eklemeyince, ansızın yakanmışlardır.¹¹⁹

4.2. Zemahşerî'ye Göre İnkârcıların Boş Umudu/Beklentisi

Zemahşerî'ye göre hastalıklı bir kalbe sahip olan inkârcıları Müslümanlara karşı umutlu, kalplerini kuvvetli ve morallerini canlı diri tutan husus İslâm'ın gönülleri fetheden güzelliğinin kısa bir süre etkisini kaybedeceği temennisidir. Ancak Allah hak dini üstün kılınca, karamsarlık onları kaplamış ve korkuya kapılmışlardır.

Zemahşerî'ye göre inkârcıların kalplerini diri tutan bir diğer husus, savaş yapmadaki cesaretleridir. Ancak inananların güç ve kararlılıkları, meleklerin ilâhî yardımla gelmeleri inkârcıların kalplerine korku salmış, kuvvetleri ortadan kaybolmuştur. İnkârcıların ümitsizliklerinin artmasını Zemahşerî şöyle açıklar: Allah, Hz. Peygamber'e her vahiy indirdiğinde inkârcıların kâfirlikleri artarak devam etmiştir. Fiilin sebebine isnat edilmesinde olduğu gibi sanki onların artırdıkları bu inkâr küfrü, Allah tarafından artırılmış gibi ifade edilmiştir.¹²⁰ Sonuçta hâkimiyet alanları daralan inkârcıların inananlara yönelik

¹¹⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/910.

¹¹⁷ Bk. en-Neml 27/80.

¹¹⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/867. Krş. Mâtürîdî, *Te'vîlât*, 8/135.

¹¹⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/327. Zulmederek sonsuz karanlığa gömülen inkârcılar, Allah'ın verdiği mirasın değerini bilmeyenler olarak tanımlanmaktadır. Düzgün, *Tanrı'nın Gözbebeği İnsan*, 41.

¹²⁰ Bk. et-Tevbe 9/125.

haset, kin ve nefretleri artmış; üstün geleceklerine dair önceden besledikleri umut giderek zayıflamıştır.¹²¹

Zemahşerî, inkârcıların temel hedeflerinin dinleri konusunda müminlerin ümitlerini kırmak olduğunu belirtir. O, inkârcıların müminlere olan öfkelerini gösterme şeklinin ise ellerini ağızlarına götürmek olduğunu ifade eder. Zemahşerî inkârcıların ellerini ağızlarına götürmelerinin farklı şekillerde yorumlanabileceğini zikreder: Birincisi tıpkı “*Size karşı olan hınçlarından parmaklarını dişliyorlar*”¹²² ayetinde olduğu gibi inkârcıların peygamberlerin getirmiş olduğu vahiy karşısında öfkelenmeleridir. İkincisi, gülme dürtüsü galip gelen kimsenin gülmek için eliyle ağzını kapatmasıdır. Üçüncüsü elleriyle ağızlarına işaret etmelerinin manası daha önce söyledikleri “Sizin gönderilmiş olduğunuz şeyi inkâr ettik” sözleridir. Dördüncüsü, bu hareketle elçilere ‘Çenenizi kapatın, susun!’ demiş olmaktadır. Beşincisi peygamberlerin susmasını istemektir. Altıncısı ellerini elçilerin ağızlarına kapatarak onları susturmaktır. Yedincisi peygamberlerin kendilerine ettikleri nasihatleri reddetmek; böylece nimetlerin en büyüğünü geri çevirmektir. Onlar bu hareketleriyle hakikatleri kabul etmeyip yalanlamakta ve peygamberlerin ağzına geri tepmiş oldukları zannına kapılmaktadırlar.¹²³

Kötülüklerle batmış kimselerin iman edeceğine dair ümit beslenmemesi gerektiğinin Allah tarafından ifade edildiğini dile getiren Zemahşerî¹²⁴ bu tür insanların buldukları halden alikonulmaması onlara nasihatte bulunmanın bırakılması gerektiğini dile getirir. Ona göre bu kimseler hüsrana ehli olup, an itibarıyla kendilerine nasihat verilmesinin bir faydası olmayacaktır. Onları bu davranışlardan ancak uyarıldıkları akıbeti müşahade etmek vazgeçirebilir.¹²⁵ Bu sebeple Allah, Hz. Peygamber’e onları kendi hallerine bırakmasını emretmiş, akıbette pişmanlıklarını artıracak şeyleri onlara emretmemesini söylemiştir.¹²⁶

Zemahşerî’ye göre inkârcı ya da inatçı kimselere öğüt vermek en zor işlerdendir. Zira bu uğurda birçok sıkıntılara katlanmak söz konusudur. Bununla birlikte o, bu tür insanlara öğüt vermekten geri durmayan insanların da bulunduğunu belirtir. Toplumda insanların öğüdü dinleyeceğinden ümidi kesmiş olanlar, öğüt vermekten umut kesmemiş olanlara, artık öğüdü yarar sağlamayacağını bildikleri için Allah’ın şiddetli bir azapla cezalandıracağı kavme nasihat etmemeleri konusunda uyarıda bulunmaktadırlar. İkinci gruptakiler ise öğüt verilmesine devam edilmesi gerektiğini belki inkârcılar bir tür sakınma davranışı gösterirler diye emr-i bi’l-ma’rûf ve nehy-i ani’l-münker emrini yerine getirme konusunda kusurlu olmamak için savunmaktadırlar. Zemahşerî’ye göre başkasının kötülük

¹²¹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/29.

¹²² Âl-i İmrân 3/119. Ayrıca bk. el-Bakara 2/14,76.

¹²³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/576.

¹²⁴ Bk. el-Hicr 15/2.

¹²⁵ İnkârcılar da mü’minler gibi ölüm, açlık gibi sıkıntılarla imtihan edilmektedir. Ancak onların kalbinde bir yumuşama ve boyun eğme görülmez. Zemahşerî, inkârcıların aklını başına getirecek olanın cehennem azabı olduğunu zikreder. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/774. İlgili ayetler için bk. er-Rûm 30/12; ez-Zuhruf 43/75.

¹²⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/589.

yapmasına mâni olmaya gayret eden kimseden, bu gayretinin herhangi bir tesirinin olmayacağını farkına varıldığında, artık onu kötülükten engellemeye çalışmak bir görev olmaktan çıkar. O, ikinci gruptakileri kötülük yapanlara öğüt vermeye devam ettiren hususları onların diğerleri gibi tam bir ümitsizliğe düşmemeleri, diğerlerinin aldığı haberleri almamış olmaları ya da işlerinde aşırı derecede gayretli olmaları¹²⁷ şeklinde sıralar.

Zemahşerî'ye göre insanın her şartta gücünün son noktasına kadar umut ve istekli olması, çalışmasının meyvesini alacağını düşünmesi gerekmektedir. Zira Allah, Hz. Mûsâ ile Hz. Hârûn'u iman etmeyeceği mutlak olduğu halde Firavun'a göndermiştir. İki elçinin ona gönderilmelerinin faydası, Firavun'a karşı mazeretlerin tüketilmesidir. Nitekim Allah Teâlâ, "Biz onları bundan önce helâk etseydik, o zaman mutlaka 'Ya Rabbil Bize bir elçi gönderseydin de rezil olmadan önce Senin ayetlerine uysaydık' diyeceklerdi"¹²⁸ buyurmuştur.¹²⁹

Umutsuzluk, kişinin kendisi ile kurduğu yanlış ilişkinin bir sonucudur. Umutsuzluktan kurtulmanın yolu "benlik"ten sıyrılmaktır.¹³⁰ Bir inkârcı olan Firavun benliğinden sıyrılıp Allah ile iletişime geçme işini kendisinden ümidin kesildiği ana bırakmıştır. Zemahşerî'ye göre böyle bir anda "iman ettim" demenin bir geçerliliği yoktur. Firavun "iman ettim" sözünü yaşamaya dair ümidini kaybedip ölüm korkusuyla ya da canı kendi elinde değilken söylemiştir.¹³¹ Firavun'un "iman ettim" diyeceği bir anda Cebrail'in denizden bir miktar balçıkla Firavun'un ağzını kapattığının iddia edilmesini Zemahşerî, Allah'a ve meleklerine iftira edenler tarafından uydurulduğunu ve bu iddiada iki cehaletin bulunduğunu şöyle izah eder: Birincisi, dilsiz bir insanın imanı makbul olduğu gibi kalple edilen iman da sahihtir. Dolayısıyla, deniz balçığıyla ağzın kapatılması imana mâni değildir. İkincisi, küfre rıza göstermek küfür olduğundan kâfirin iman etmesini istemeyip kâfir olarak kalmasını arzu etmek de küfürdür.¹³²

Zemahşerî'ye göre, Allah'ı kabul etmeyen inkârcıların kıyamet saatinde Allah'ın rahmetinden yana umutları olmayacaktır.¹³³ Ona göre hayatta iyiler istikamet üzere yaşarken, kötüler günahlara batmış durumdadırlar. Kötüler ile iyiler dünyada iman bakımından eşit olmadıkları gibi ölümlerinde de eşit olmayacaklardır. Zira ölüm sonrasında iyiler rahmetle müjdelenirken; kötüler Allah'ın rahmetinden ümitsiz bir halde kendileri için hazırlanan sıkıntılı durumlarla karşılaşacaklardır. Bir başka yoruma göre ise iyilerle kötüler hayatta iken eşit olup öldükten sonra eşit olamayacaklardır. Çünkü kötüler ile iyiler

¹²⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/394-395.

¹²⁸ Tâhâ 20/134. Ayrıca bk. el-Kasas 28/47.

¹²⁹ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/706.

¹³⁰ Kierkegaard, *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*, 24-26.

¹³¹ Yûnus, 10/90-91. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/490. Krş. Mâtürîdî, *Te'vilât*, 6/80-81.

¹³² Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/490.

¹³³ el-Ankebût 29/23. Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/901.

hayatta iken çabalarının karşılığını elde etme konusunda eşit olup durumları yalnızca ölümden sonra farklılaşacaktır.¹³⁴

Zemahşerî'ye göre, yüreği katılmış inkârcılar için ahirette de ümitsizlik kesinleşmiştir.¹³⁵ “*O halde bir çıkış yolu yok mu?*”¹³⁶ ayetinde belirtildiği üzere inkârcılar için cehennemden çıkmalarını sağlayacak herhangi bir çıkış yolu yoktur. Ayette ifade edilen ümitsizlik, karamsarlığın kendilerini kuşattığı kimselerin konuşmasıdır. Bu kimseler şaşkınlık sebebiyle sırf özür beyan etmek için bu şekilde konuşmaktadır. Bundan dolayı onlara verilen cevap da “İşte bu” denilerek benzer tarzda gelmiştir. İçinde bulunulan durumun ve kurtuluşa götürecek bir yolun bulunmamasının sebebi Allah'ın birliğinin inkâr edilmesi, O'na ortak koşulmasıdır.¹³⁷ İnkârcılar kendilerine uyanlara ‘şayet Allah kurtuluş yolunu bize gösterseydi biz de sizi kurtarırdık’ dediklerinde, kendilerine tabi olanların kurtuluş umutlarını yok etmişler; onlar da buna karşılık “sabretsek de sızlansak da bizim için kurtulacak ve sığınacak bir yer yoktur” demişlerdir. Zikri geçen sözün güçsüz görülenler ile büyüklük taslayanların beraber söyledikleri bir söz olması da mümkündür.¹³⁸

Zemahşerî inkârcıların cehennemde yok olmayı isteyeceklerini belirtir. Zira umudu tümüyle tükenmiş kişi var olmaktan bir fayda görmez. Bundan dolayı meleğe “*Rabbin işimizi bitirsin artık*”¹³⁹ diye yakarırlar. Zemahşerî, “Allah, inkârcıları ümitsizlikle niteledikten sonra niçin ‘Ey Mâlik! diye bağırsınlar’ dedi?” itirazına şu şekilde cevap verir: Ahiret ahvali sonsuz bir zaman olup inkârcıların durumları değişiklik arz eder. Bazen ümitsizliğe bürünüp kurtulmalarının mümkün olmadığını bildiklerinden sessiz kalırlar; kimi zaman da içinde buldukları can yakıcı azap nedeniyle feryat ederler. Ayetteki “*mâkisûn/kalacaksınız*” ifadesi “*lâbisûne/bekleyeceksiniz*” manasında olup inkârcılarla alay etme söz konusudur.¹⁴⁰ İmkanlardan mahrum kalan insan değer bakımından hiçe dönecektir.¹⁴¹ Hiçliğin hâkim olduğu yerde ise umudun varlığından söz etmek mümkün olmasa gerektir.

Hakkında istiğfarda bulunulması yasaklanan kâfir için istiğfarda bulunulabilir mi? Şayet caiz değil ise Hz. İbrâhim bunu nasıl bilememiştir de inkârcı babası için istiğfarda bulunacağına dair bir vaatte bulunmuştur? Zemahşerî bu soruya şöyle cevap verir: Hz. İbrâhim'in kâfirin iman etmesi umut edildiği sürece onun için Allah'tan istiğfarda bulunmanın câiz olduğunu zannetmesi olasıdır. Kâfir için istiğfarda bulunmayı yasaklayacak olan ise yalnızca vahiydir. Allah'ın kâfiri bağışlamasında akla aykırı bir durum

¹³⁴ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/1134.

¹³⁵ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/171-172.

¹³⁶ el-Mü'min 40/11. Ayrıca bk. el-Bakara 2/28; es-Sâffât 37/58-59; ed-Duhân 44/56; el-Mülk 67/2.

¹³⁷ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/1068.

¹³⁸ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/578-579.

¹³⁹ ez-Zuhruf 43/77.

¹⁴⁰ Bk. Tirmizî, “Sıfat-u Cehennem”, 5. İbn Abbas'ın da “İnkârcılara ancak kırk veya bin yıl sonra cevap verilecektir” dediği nakledilmiştir. Ali b. Ebî Talhâ, *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs* (Beirut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992), 524; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 3-4/1121.

¹⁴¹ Ali Şeriatî, *İnsan* (Ankara: Fecr Yayınevi, 2012), 265.

söz konusu değildir. Hz. Peygamber de amcası için “Bana yasaklanmadıkça senin için istiğfarda bulunacağım”¹⁴² demiştir. Zemahşerî başlangıçta müşrik atalar için istiğfarda bulunulabileceği konusunda Hz. Ali ve Hasan-ı Basrî’den gelen nakilleri eserinde zikretmiştir. Bununla birlikte o, şirk üzere ölüp cehennemlik oldukları kesinleşenlere Allah’ın hükmü gereği, peygamberin istiğfarda bulunamayacağını savunmuştur.¹⁴³

Sonuç

Umut, henüz gerçekleşmemiş olmakla birlikte gerçekleşme olasılığı olan bir beklentidir. Hayal edilen şeyler gerçekleşmeme olasılığı barındırdığından elem ve korkuya neden olurlar. Halbuki umudun olduğu yerde korkuya, korkunun bulunduğu yerde umuda yer yoktur. Kur’an’da da bu iki duygunun farklı şeyler olduğu açıklanmış ve umut recâ ile karşılık bulmuştur.

Zemahşerî umudun, insanı diğer varlıklardan ayıran bir özelliğe sahip olduğunu belirtir. Ona göre umudun bileşenleri içerisinde bilinç, özgür irade ve seçim yer alır. Zikri geçen özellikleri yerli yerinde kullanan birey, çevresindeki insanların umutlu olmalarına katkıda bulunmak durumundadır. Bu anlamda elçiler, vahiy aracılığıyla Allah’la iletişim kurarak bağlanmayı gerçekleştiren, toplumun inşa sürecine katılan, insanların umutlu olmaları konusunda rehberlik eden kimselerdir. Geçici umut ile varoluşu etkileyen umut birbirinden farklıdır. Zemahşerî’ye göre inkârcıyı hayal kırıklığına uğratan da bu geçici umutlardır. Gerçek umut ise risk almayı beraberinde barındırır. Bu umut türünün ne anlam ifade ettiğinin farkında olan mümin, önüne çıkan ihtimaller arasında bir tercihte bulunduktan sonra umutlarının boşa çıkmayacağından emindir.

Zemahşerî, tenzih anlayışı çerçevesinde umut edilebilecek tek varlığın Allah olduğunu belirtir. Zira Allah verdiği sözden dönmekten münezzehdir. Ona göre elçilerin dünyada umutsuzluğa kapılmaları uygun değildir. Şayet elçiler kavimlerinin inkârcı bireyleri hakkında beddua bulunmuşsa durum kendilerini aştığındandır.

Allah samimiyetle kendisine iman edenleri cennetiyle müjdelemiş ve bu vaadinden dönmeyeceğini birçok ayette haber vermiştir. Ancak fiilleri eksik olan müminler bu konuda umutla korku arasında bir duyguya sahiptir. Zemahşerî’ye göre, iyilik yapmada samimi olan amellerini yalnız Allah rızası için yapar, karşılığını da sadece O’ndan bekler. Günah sonrasında tövbe edenler ise tövbelerinin kabul edilip edilmeyeceği hususunda ümit ile korku arasındadırlar. Büyük günaha dalmakla birlikte tövbe etmeyenin umudu ise affedilmektir. Bu tür umut temenniden ibaret olup ahirette boşa çıkacaktır.

Zemahşerî’nin büyük günah işleyenlerin özellikle kasten bir mümini öldürenin tövbesinin kabul olmayacağı noktasındaki görüşünün Allah’ın rahmetinin her şeyi kuşattığına dair ayetlere aykırı olduğu söylenebilir. Ancak başka bir açıdan Zemahşerî’nin büyük günah işleyenlerin tövbesinin kabul olmayacağı görüşü Mu’tezile’nin amel iman

¹⁴² Ebû Abdîrrahmân b. Şuayb, en-Nesâî, *Sünenü’n-Nesâî* (İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981), “Cenâiz”, 102.

¹⁴³ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1-2/464-465.

ilişkisiyle bağlantılı bir görüş olup tövbeye teşvik etme açısından olumlu da bulunabilir. Müellif ait olduğu mezhebin usul ve metodolojisi açısından meseleye yaklaşmakta ve bir bütünlük içinde bunu savunmaktadır. İnanan kimseyi inkârcı gibi görmemektedir. Ancak tövbe etmeyen kimseye Allah'ın va'd ve vaîd'i gereği yardımının dokunmayacağını iddia etmektedir. Sonuç olarak insan var olduğu müddetçe umut ve umutsuzluk çeşitli şekillerde varlığını sürdürecektir, insanın kurtuluşuna ya da yolunu şaşırmasına sebep olacaktır.

Kaynakça | References

- Abduh, Muhammed. *Risâletü't-tevhîd*. Kahire: Mevsûatü Tûrâsî'l-İnsânîyye, 1969.
- Abdülbâkî, Muhammed Fuad. *el-Mu'cemü'l-müfehres li el-fâzî'l-Kur'ân'il-Kerîm*, İstanbul: Çağrı Yayınları, 1990.
- Abdülcebbâr, Kâdî. *Şerhu'l-Uşûli'l-ğamse*. thk. Abdülkerim Osman. 3. Baskı. Kahire: Mektebetü Vehbe, 1996.
- Akdemir, Furat. "Âhîret Kelimesinin Kavramsal Analizi, Kur'ân'da Âhîret Hayatı ve Âhîrete İman", *Düzce İlahiyat Dergisi*, 7/2 (Aralık 2023), 217-249.
- Ali b. Ebî Talhâ. *Tenvîru'l-mikbâs min tefsîri İbn Abbâs*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992.
- Altuntaş, Mehmet. *Kur'ân-ı Kerîm'e Göre İmtihan Gerçeği*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Askerî, Ebû Hilâl. *el-Furûku'l-luğaviyye*. Thk. Muhammed İbrahim Selim. Kahire: Dâru'l-İlim ve's-Sekâfe, 1997.
- Âşûr, Tâhir b. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 Cilt. Tunus; Dâru't-Tûnisîyye, 1984.
- Blackham, Harold John. *Altı Varoluşçu Düşünür*. çev. Ekin Uşaklı. Ankara: Dost Yayınları, 2005.
- Bloch, Ernst. *Umut İlkesi*. çev. Tanıl Bora. İstanbul: İletişim Yayınları, 2007.
- Borgna, Eugenio. *Ruhun Yalnızlığı*. çev. Meryem Mine Çilingiroğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2014.
- Borgna, Eugenio. *Bekleyiş ve Umut*. çev. Meryem Mine Çilingiroğlu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.
- Cevherî, Ebû Nasr İsmail b. Hammad. *es-Sihâh tâcü'l-luğa*. thk. Ahmed Abdülğafûr Attâr. 7 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlim, 1987.
- Cürcânî, Seyyid Şerif. *Kitâbü't-Ta'rîfât*. Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1985.
- Çetin, Miray. *Umut Teolojisi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.
- Çilingir, Lokman. *Umut Felsefesi*. Ankara: Elis Yayınları, 2003.
- Düzgün, Şaban Ali. *Tanrı'nın Gözbebeği İnsan*. Ankara: Otto Yayınları, 2021.
- Fromm, Erich. *Umut Devrimi*. çev. Şemsa Teğîn. İstanbul: Payel Yayınları, 1995.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid Muhammed. *İhyâ'ü 'ulûmî'd-dîn*. 16 Cilt. Kahire: Dâru's-Şa'b, ts.
- İbn Fâris, Ebû'l-Huseyn Ahmed b. Zekerîyyâ. *Mu'cemü mekâyîsi'l-luğa*. Thk. Abdusselâm Muhammed Hârun. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, 1979.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn. *Lisânü'l-'Arab*. Beyrut: B.y.y. ts.
- İsfahânî, Râğib. *el-Müfredât fî ğarîbi'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Kierkegaard, Soren. *Felsefe Parçaları Ya da Bir Parça Felsefe*. çev. Doğan Şahiner, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2013.
- Kierkegaard, Soren. *Ölümcül Hastalık Umutsuzluk*. çev. Mukadder Yakupoğlu. İstanbul: Doğu Batı Yayınları, 2021.
- Kutsal Kitap Eski ve Yeni Antlaşma*. İstanbul: Kitâb-ı Mukaddes Yayınları, 2014.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed. *Te'vîlâtü Ehli's-Sünne*. Thk. Mücdî Bâsellûm. 10 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2005.
- Muhâsibî, Abdullah Hâris b. Esed. *Âdâbü'n-nüfûs*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Beyrut:

- Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfi, 1991.
- Mukâtil b. Süleyman. *el-Vücâh ve'n-nezâ'ir fi'l-Kur'âni'l-Azîm*. Thk. Hâkim Salih. Bağdat: Mektebetü'r-Rüşd, 2011.
- Nesâî, Ebû Abdîrrahmân b. Şuayb. *Sünenü'n-Nesâî*. İstanbul: Çağrı Yayınları, 1981.
- Öztürk, Halil. "İbnü'l-Hümâm'a Göre İnsan Hürriyeti Meselesi". *Mütefekkir Dergisi* 7/14 (2020), 397.
- Öztürk, Halil. *Şehristânî'nin Kelâmî Görüşleri*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2020.
- Pırlanta, İsmail. "Müşriklerin Hz. Peygamber'e Karşı Takındıkları Tavırlar -Ebû Süfyân Örneği-", *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13/13 (2018), 75-102.
- Said Zihni. *Tercüme-i Atvâku'z-zeheb fi'l-mevâ'iz ve'l-ḥuṭab*. B.y.y. Y.y., 1290 h.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-'arûs min cevâhiri'l-Ḳâmûs*. Thk.: Abdülalîm et-Tahâvî. 40 Cilt. Kuveyt: Et-Türâsü'l-'Arabî, 1984.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer. *Esâsü'l-belâğa*. Thk. Muhammed Bâsil 'Uyûnu's-Sûd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1998.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed. *el-Minhâc fi uşûli'd-dîn*. Thk. Sabine Schmidtke. Beyrut: B.y.y., 2007.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf'an ḥaḳâ'iki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*. Thk. Abdürrezzâk el-Müheyri. 4 Cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 2003.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed. *Maḳâmât*. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2004.
- Zemaşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Ömer b. Muhammed. *Dîvânü Cârullâh ez-Zemaşerî*. Şerh: Fatîma Yusuf el-Haymî. Beyrut: Dâru Sâdır, 2006.
- Zerkeşî, Bedreddîn. *el-Burhân fi 'ulûmi'l-Ḳur'ân*. Thk. Muhammed Fazl İbrahim. 4 Cilt. Kahire: Dâru't-Türâs, 1984.